

КОЛИСКА УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ НАРОДІВ КАВКАЗУ

Відомо, що Лев Лопатинський, володіючи майже всіма кавказькими мовами та їхніми діалектними різновидами, цікавився як учений і видавець історичним минулим тубільного населення. Нерідко він, мандруючи найвіддаленішими закутками чарівного Кавказу, брав із собою талановитих учених, вчителів, просто любителів старовини. Так, студіюючи 25 випуск “Сборника для описания местностей и племен Кавказа”, ми натрапили на його статтю, скомпоновану на спільних записах П.І. Тамбієва пісень адигейського народу.

Спершу автор потрапляє в стихію історичного фольклору, на підставі якого історик Шора-Бекмурзін Ногмов намагався реставрувати старовину адигейців. У них відчувається відлуння боротьби адигейців зі своїми сусідами: кинтами, канами, тургутами. Але запопадливому збирачеві народних перлин не пощастило приурочити їх до якоїсь конкретної історичної події. Бо, як висловлюється редактор “Сборника”, це всього – навсього уламки старовини, без будь-якого прагматичного зв'язку та конкретної народної приналежності. “Так, наприклад, – пише видавець, – у пісні поруч з кинтами фігурують росіяни. Та й не дивно: ці пісні в адигейському оригіналі не записувались до цього часу ніким. При усній передачі пісні незаметно змінюється і текст її: один співак пропускає що-небудь, а інший добавляє. Подібні пісні, хоч і співаються на зразок ліричних, хором, але слова пісні вимовляються тільки заспівувачем, а інші учасники хору вторять, не вимовляючи слів. За таких умов не може зберегтися первісна редакція пісні; кожний співак, відтворюючи почуте ним раніше від іншого, дає певний простір і своїй власній творчості, а давнє геуако, що становило, так би мовити, касту співака, щезли з лиця землі із запровадженням серед адигейців магометанства” [1, IX]. В окремих піснях збереглося відлуння штурму фортеці капи, під час якого черкеси були на боці турків, що опинилися в осаді російських військ.

Головний сюжет цих пісень зводиться до опису наскоків, якими рясніло все тогочасне життя північно-кавказьких горців. В них оспівуються вожді, що керували набігами, їхні подвиги та поразки. Але, крім них, оспівувалася беззастережна хоробрість окремих героїв, а інколи і цілої групи відважних бійців – цілих богатырських родів. Метою набігів було захоплення полонянок, але більшою мірою грабіж під час нападів на аули. Якщо пісня захоплюється подвигами наїзників, то одночасно не забуває про зворотний бік медалі – описується страждання тих, що підлягають нападам. Разом з тим, оспівуючи подвиги хоробрих, пісня ганьбить прояви боягузтва. З таким же обуренням пісня відгукується і про зрадників, що привели на аул ворога.

Слід зауважити, що у всякій пісні домінуючу роль відіграє природа, тварини, птахи. Під час набігів важливу роль відіграє кінь, якого черкес привчає до військових труднощів, утримуючи на мізерних харчах, а під час нападів пестить його, поїть

бештаурською водою та доглядає, як за кращим побратимом. Адже відомо, що успіх чи неуспіх нападу залежить від стану коня, його породи. Герой інколи гине, сидячи на коні простої породи – алаше. Тому черкес так старанно розрізняє породу коня: білих, рудих кудашевських, породи хуаре, трамовських, дандуровських, куралеївських, шолоховських, беканівських. Але до ідеалізації коня, як в адигейських билинах, пісня не доходить.

Таким же соратником наїзника є хороша шабля та вправна зброя. Страшні удари наносить шабля виробництва Жебага, зокрема, коли вона відточена Аусом-Герге. Сильним ударом прославилася єрежибська, кримська, сірійська та каратаївська зброя. Під час рукопашного бою добру послугу робить кінджал мусакаївської роботи. Але й іншим видам зброї черкеси надають великого значення. В особливому пошанівкові серед черкес недоступна для удару каракська кольчуга. А через приналежність кольчуги з золотими гвіздками княжній Мінат, як гласить повір'я, проливались цілі потоки крові. Про цю знамениту кольчугу згадується також у записах Шори Ногмова, але, згідно з ними, Мінат заховала кольчугу навмисне, сіючи розбрат.

Окрім історичних пісень, в яких засуджується неприязнь сусідніх народів, черкеські пісні пізнішого походження сповіщають про сутички з росіянами.

“Черкес не наважується зустрітися з росіянином у відкритому полі, – зауважує Л. Лопатинський, – він намагається перемогти його несподіваним нападом: на сторожовий пост, батарею чи станичний майдан, причім дозволено вдатись і до військової хитрості. Черкес не стільки ставиться вороже до регулярного солдата, як до козака. З козаками він готовий “різатися все життя” [1, XI].

У піснях згадуються під черкеськими назвами козацькі станиці: Суворовська, Бургустанська, Варениківська, на яких готується напад. “Потяг до боротьби з росіянами, – вважає редактор, – служить далеко непатріотичне почуття; тільки в одному місці чується патріотична нотка, причому ясно усвідомлюється все безсилля в боротьбі з грізним ворогом. “Нашим ворогом є ціле царство!” – говорить пісня” [1, XI]. Піддаються осуду такі факти як вирубування лісів та фруктових садів. Про силу росіян черкес має перебільшену уяву: “Росіяни прийшли з краю землі; мало в світі місця для російського війська”, але від нього не скриті і їх слабинки: “цілими днями лузає він насіння; російські жінки з голими руками”.

Якщо у черкеса відсутні патріотичні почуття, то він керується у воєнних вчинках релігійним фанатизмом. Стосунки з невірними – “базават” переважною мірою є причиною початку війни. “Почнемо базавати!” – вигукують вони, збираючись напасти на Борохогупч. Почуття азарту підсилюється вигуком: “мусульмани гинуть!” Як нагорода тому, хто загинув у поєдинку з невірними, є опіка райських гуріїв.

В історичних піснях дуже сильно виступає елегантний елемент. За загиблим героєм плаче і страждає нещасна вдова, проливає сльози за коханим наречена; за передчасно загиблим сином побивається немічний батько. Оплакуючи героя, пісня детально перераховує його заслуги, доблесні якості характеру. Дуже чітко пробивається погляд жінки на хоробрість і героїзм. Слід зауважити, що і сама жінка наділена почуттям героїзму й відвагою. Вона готова захищати тіло дорогої їй людини, якщо відсутня зброя, предметами побуту. Вона кидається на штики, а якщо потрапляє в неволю, вороги штиками розрубують корсет, який належало розстібнути у шлюбну ніч нареченому чи молодим дворянам. Вона дістається вусатому драгуну чи

потрапляє в будинок старого генерала. Разом з нещасною полонянкою забирають у полон і її подруг, закованих у кайдани, тягнучи за коси.

Тяжка доля Гошемахо, через яку точиться боротьби між двома побратимами – гетагежами. “Детально про Гошемахо, – пише Л. Лопатинський, – йдеться у Збірнику №6. Харцижев, один з-поміж гетагежів, зрадивши дружбі і даній клятві, краде наречену Хирзагова, але змушений згодом повернути нареченому”. Відносно слова гетагеже, то я його виводжу від “гате”=шабля. Тобто давати клятву шаблею. У осетинців слово зустрічається як власна назва. Гатаг був батьком Сирдона й Цаугара, а Хатаг – назва священного гаю” [1, ХШ].

Повертаючись додому, Гошемахо не знає, якими очима вона буде дивитись на батьків чоловіка. Таке ж переживання спіткало й бездомного старця, покинутого всіма серед піщаних степів. Нарешті він не витримує безвихідного становища і вдається до хитрощів: починає хвалитись своїми подвигами, а також тим, що замолоду на велелюдних сходках прислухались до його порад, особливо закохані жінки. Над ним насміхаються, але для нього це був єдиний вихід з безвихідної ситуації.

Нерідко у черкес зустрічаються танцювальні пісні, від яких віє іронією, через яку пробивається легкий гумор.

Аналізуючи черкеський фольклор, Л. Лопатинський закріпив у ньому досить щедрий сатиричний елемент. Наприклад, уїдливо сміється черкес над перезрілою дівкою, яка замолоду перебирала парубками, шукаючи вигідну партію, відмовляючи рівним собі, а на старості, покрита морщинами, залишилась, як мовиться, на бобах.

У кавказьких народів, зокрема в азербайджанців, пісні пройняті дидактичним елементом, почерпнутим з Корана. Черкеський фольклор у цьому відношенні слабший. Тут переважно ігнорується знайомство з лодарем, злодієм, яких називають безпорадними.

Майже всі обрядові пісні на Кавказі мають спільні й усталені сюжети. Типова в цьому плані пісня “Оу Редад”, в якій оспівується відомий в історії Редедя, що вийшов переможцем в поєдинку з велетнем. В задушевних побажаннях нареченій щасливого подружнього життя проявляється вся широта характеру черкеса.

Так, у піснях ритуального характеру пробивається вся щедрість черкеса, особливо, коли йдеться про роздачу бідним майна покійного. Зустрічаються у цій категорії пісень відголоски язичницької тризни. Що таке “тризна”? На це маємо таку відповідь: “Тризна – це поминки по душі померлого у давніх слов’ян, заключна частина поховального обряду. Складалася з жертвопринесення, ігор і бенкету на честь померлого. Із запровадженням релігії набула значення поховальних поминок. Лев Лопатинський добре знав і любив творчість Т. Шевченка. Тому у цьому контексті він згадує його вірш “Тризна”, приурочений княжній Варварі Репніній:

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать:
И дар Господний, вдохновенье
Должно слезами поливать [3, 209].

Наприклад, за померлим князем йдуть на добровільну смерть два його раби.

У піснях цього типу дещо рельєфніше згадуються залишки християнства – Ісус Христос.

В адигейській пісні ще не спостерігається перевага відголоску чисто ліричної, цієї розповсюдженої в інших народів форми народної творчості. Лірична пісня спершу, очевидно, серед черкесів побутує тільки останнім часом під впливом сусідніх народів, головним чином – ногайців. Не без впливу, певно, залишилася й великоруська пісня у формі так званих “приспівів”.

“Адигейські пісні, – пише Л. Лопатинський, – за незначними винятками, являють собою зацікавлення з художньої точки зору. Образність мови, зумовлена відомими поетичними прийомами, становить відмінну їх рису” [1, 15]. Наприклад, епітети: швидконогий скакун, красень з шовковими вусами; порівняння: струнка як лань, непереможний як золотий злиток, обличчя наче зоря.

Прекрасною за силою почуттів та складністю епічних мотивів можна вважати пісню, в якій оспівано гарячий поєдинок адигейського загону з росіянами під стінами їхньої фортеці та болісну картину за загиблими на полі битви героїв. “Ступай у двір, огорожений плотом, – каже аульний житель гінцеві з поля битви, – там ти побачиш стареньку матір і розкажи їй цю сумну звістку!” Третя частина пісні, крім сумних роздумів про розорення рідної країни, відтворює сцену битви біля іншого російського укріплення. Черкесів спіткала невдача: їх скинули з дерев’яного моста.

Специфічним є, на відміну від європейського, і віршовий розмір, в якому число складів довільне. Кожний рядок у тих піснях охоплює ціле речення.

Пісні розташовані за принципом поступового переходу одного говору в інший, наявних в обидвох адигейських діалектах за таким принципом: кабардинське наріччя з його специфікою в інше (бесленевське); кяхське наріччя з його говорами: абахдзезьке, шансузьке, бжедухське і натухайське. “Мої спостереження над наріччями і говорами адигейської мови, – пише Л. Лопатинський, – я сподіваюсь систематизувати і помістити в одному з наступних випусків” [1, 17].

Дуже багао уваги придівав Лев Лопатинський й дослідженню етнографії Кавказьких народів, зокрема азербайджанського. Велику цінність становлять собою його записи старовинних поселень, наприклад, Барда, що описане навіть в руських літописах (“Похід русичів проти Барда”). “Поселення Барда, – читаємо у сімнадцятому випуску “Сборника материалов”, – знаходиться в низовинній частині Джеваншірського повіту, на лівому березі р. Тертера. Слово “Бард” пояснюють в народі тюркським терміном “Бир-діа”, тобто “ешраз”. Розповідають, що в давнину це поселення було до того гарне, що людина, яка бачила його один раз, хотіла побачити його ще раз. На цій підставі воно начеб-то і названо Барда. Нині Барда, якщо не виключити з неї величезні чинари, зустрічаються залишки старовини та дві-три споруди, що являють собою ряд землянок з кривими та брудними вулицями” [2, 119].

Від колишнього чарівного міста (за переказом – сталиці албанського чи агванського царства) залишилось тільки молитовне місце “Імам”, одна вежа, розвалини будинків та гігантські чинари, що засвідчують колишню красу столиці. За свідченнями місцевих вірменів, “Імам” колись був церквою, яку татари перетворили в мечеть, а написи та зображення святих на внутрішніх стінах знищили. Татари, навпаки, кажуть, що тут знаходилися мощі святого Імама, сина Алі, перенесені з Персії Фанах-ханом карабахським, який і побудував саму мечеть. Яке з цих повір’їв правдивіше, важко сказати, хоч мечеть “Імама” за своєю архітектурою схожа на старовинні вірменські церкви.

Про руїни агванської столиці Партав (нині Барда) існують різноманітні повір'я. Одне із них гласить, що під час свята Преображення Господнього в гірській частині повіту п'ять діб поспіль падав сніг і раптом розтанув. Від цього в річці Тертері вода вийшла з берегів, затопивши все місто. Ті, хто врятувався, переселились в інші місця. Згідно з іншим повір'ям, під час нападів Ляк-Темура (Теймурлен) Партав чинив йому опір протягом декількох місяців. Бачачи, що силою не взяти Партава, відправив послів зі щедрими подарунками до агванського царя, просячи перемир'я. Агванський цар, зрадивши пропозиції Ляк-Темура відправив в свою чергу послів з багатими подарунками. Ляк-Темур, зовні спокійний і дружелюбний, залишив облогу. Цар і народ зрадили, але не надовго. Наступної ночі, коли всі спали, Ляк-Темур несподівано напав на місто, пограбувавши його, а мешканців перебив.

Бардинці магометанського віросповідання шиїтської секти. В Борді є мечеть, три мулли та молитовне місце "Імам", куди сходяться віруючі з усіх кінців округи.

В моральному плані сімейне життя бардинців безрадісне. Дружина бардинця знаходиться в повній залежності від нього. Він може її побити, змушуючи тяжко працювати і навіть вигнати з дому. Що стосується багатожонства, то воно служить причиною постійних чвар та роздорів у сім'ї. Діти, виховані в такій сім'ї, не наділені моральними якостями.

"Освіта в Барді, – зауважує Л. Лопатинський, – йде черепашим кроком. В 1883 році було відкрито двокласне училище, але через недостачу дітей було перетворене в однокласне. Бардинець надає перевагу навчанню свого сина верхової їзди та стрільби з бердянки, аніж післати його до школи" [2, 135–136].

Нині у цьому містечку як у культурному, так і в моральному плані майже все змінилось: функціонують навчальні заклади, зрівнялися права жінок з чоловіками, відсутня расова дискримінація.

Література

1. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып.ХУП,
2. Сборник материала для описания местностей и племён Кавказа. – Вып.ХХУ.
3. Шевченко Т.Г. Твори у п'яти томах. – Т.1. – К.,1970.

Анотація

Запропонована увазі читачів стаття презентує естетичні та етичні норми життя окремих народів Кавказу кінця ХІХ – початку ХХ століття, подає історичні відомості міста Барда та етносів, що володіли ним у давнину аж до наших днів.

Ключові слова: народи Кавказу, мусульмани, війни, звичаї, пісні.

Аннотация

Предложенная вниманию читателей статья описывает эстетические и этические нормы жизни отдельных народов Кавказа конца ХІХ – начала ХХ века, приводит исторические сведения города Барда и этносов, которые владели им в древности вплоть до наших дней.

Ключевые слова: народы Кавказа, мусульманы, войны, обычаи, песни.

Summary

The article given to the attention of the readers violates esthetic and ethic norms of separate Nations of Caucasus of ХІХ – ХХ с, gives historic information about the city Barda and ethnos that possessed them from all times till now.

Keywords: Nations of Caucasus, Muslims, wars, habits, songs.